

[0835] ‘Het boek is af, maar mag de schrijver spelen?’
 Reacties op mijn *Hir is eskriven*

Rolf H. Bremmer Jr

Summary

This paper comes as a response to some reviews of my Hir is eskriven, especially those by Henk Meijering and Anne Popkema. I begin by explaining the topic of my book: the beginnings of literacy in medieval Frisia. It grew from a curiosity that was kindled in my student days but which I was unable to satisfy using the literature available to me then or subsequently. In my discussion of Meijering’s review I challenge his claim that the phrase ‘written law’ in medieval Frisian sources refers to Romano-canonical law. Frisian law, according to Meijering, would be referred to as ‘speaking’. I show that a ‘speaking’ text follows the style figure of prosopopoeia, which authors of legal treatises demonstrably use also for quotations from Romano-canonical sources. Popkema questioned the validity of my arguments for dating the vernacular versions of the major Frisian law texts to after the turn of the 13th century (instead of before). Here I present some new arguments and considerations for my dating. I furthermore reconsider my hypothesis that the oldest Frisian law texts were translated from Latin but concede with Popkema that some of my arguments are weak. I also refute some of Popkema’s other (over)critical remarks.

Toen de kopiist van het Eerste Rüstringer Handschrift klaar was met zijn werk, sloot hij af met een vierregelig gedichtje, waarvan de eerste regel luidt: *Explicit expliceat, ludere scriptor eat*. ‘Het is af, en laat het af zijn, de schrijver mag gaan spelen’. Misschien heb ik dat ook wel gedacht, toen ik de kopij van *Hir is eskriven* naar de uitgever stuurde. De eerste recensies hebben me evenwel duidelijk gemaakt dat, als ik al was gaan spelen, het speelkwartier nu wel weer voorbij is. In het nu volgende stuk zal ik eerst enige toelichting geven op de ontstaansgeschiedenis en doel van het boek. Vervolgens zal ik ingaan op enkele punten van kritiek die, naast veel waardering, in recensies naar voren zijn gebracht.

Ik zou graag willen beginnen met een *tour de nostalgie* en u terugnemen naar mijn studentenjaren. Tijdens mijn studie Engels in Groningen was ik zeer geboeid geraakt door de middeleeuwen, vooral door het Oudengels en de geschiedenis van Angelsaksisch Engeland, zeg maar de periode van 450 tot 1100. Het bevreemde mij dat er over Nederland en het Nederlands uit die periode zo weinig bekend was. Er waren zelfs nauwelijks Oudnederlandse teksten. Gelukkig was er wel Oudfries en dat lag vlak naast de deur. Ik was ingeleid in het Oudengels door de Fries Geart van der Meer, en vervolgens in de Oudengelse literatuur en de *Beowulf* door de Friezin Jetty de Vries. De handboeken gewaagden dikwijls van de vele overeenkomsten tussen het Oudengels en het Oudfries, ook al was het Oudfries wat jonger. Zodoende meldde ik me aan, als derdejaars student, bij het college Oudfries van prof. Buma. Het eerste college gaf nogal een cultuurschok. Allereerst doceerde Buma in het Fries, een taal die ik toen nog niet beheerste. Ik moest dus naast iemand gaan zitten die voor mij tolken wilde, maar dat was zo erg nog niet. Minder was dat er praktisch geen recente boeken waren: geen grammatica, geen leesboeken of woordenboeken of wat dan ook. Buma deelde grote stencils met tekst uit, die hij vervolgens op het bord woord voor woord etymologiseerde en regel voor regel van commentaar voorzag. Je pende jezelf een lamme hand. Op mijn vraag na afloop van een college, waar ik wat literatuur kon vinden, gaf Buma mij het advies om in de bibliotheek maar eens wat na te zoeken. En o ja, er was een grammatica van Prof. Gosses, die zou hij ronddelen. Zo kregen we spoedig daarna, op vergeelde stencils, een summiere, tien pagina's dikke grammatica uit het begin van de jaren vijftig. Wat een verschil met de studie Engels was dat! Daar had je allerlei boeken, kreeg je elke week een portie werk mee om te vertalen en een relevant artikel of hoofdstuk om te bestuderen. Niets van dat alles bij Oudfries. Alles wat van je verwacht werd, was dat je goed oplette en opschreef. Er werden geen beurten gegeven, en eigenlijk werd ook niet van de studenten verwacht dat ze vragen stelden. Toch was het er 'bêst noflik'. Al gauw nadat hij van wal gestoken was, stak Buma een dikke sigaar op, daarin gevolgd, zij het met een wat kleinere sigaar, door in mijn ogen wat oudere heren, zoals, naar ik mij later realiseerde, Jan Popkema en Philippus Breuker. Met zekere regelmaat merkte Buma op dat over een of ander onderwerp heel goed een dissertatie te schrijven viel, een suggestie die niemand overigens oppakte.

Achteraf bezien zou je Buma een waardig vertegenwoordiger kunnen noemen van de vooroorlogse filologie: grote nadruk op het taalhistorische

aspect en het historische detail, en vooral, een grote hang om de teksten naar een Germaans verleden te duiden. Halverwege het jaar gingen we over naar *Das Hunsingoer Recht*, het goedkoopste deel uit de serie *Altfriesische Rechtsquellen*, met Oudfries op de ene pagina en een Duitse vertaling op de andere. Dat was tenminste een echt boek, maar ook daarvan werden de teksten op eendere wijze behandeld. En ja, er bleek ook een recent boekje over het Fries te zijn, *Einführung in das Friesische*, van een van Buma's medewerkers, de hem niet zo welgezinde Bo Sjölin, uit 1969. Die inleiding was, zoals mij later bleek, duidelijk vernieuwend want 'structuralistisch', maar beperkte zich voornamelijk tot de Oudfrieze grafematiek en morfologie. Het boekje gaf, alweer, een summiere historische inleiding en een handzaam overzicht van de voornaamste Oudfrieze handschriften en teksten met hun datering en distributie over de diverse handschriften.

Ongeveer dertig jaar later, door mijn benoeming tot bijzonder hoogleraar Fries in Leiden vanwege de Fryske Akademy, stond ik voor de uitdaging om een inaugurele rede te maken. Ik vond dat ik een onderwerp moest vinden dat een breed publiek aansprak en dat tevens liet zien wat mij boeide in de Oudfriesistiek. Onwillekeurig dwaalden mijn gedachten naar m'n studententijd, en wat mij toen binnenviel was eigenlijk de vanzelfsprekendheid waarmee Buma, en velen met hem, ervan uitging dat er Oudfrieze teksten waren. Waar die teksten vandaan kwamen, wie ze opgeschreven hadden en in welk milieu ze circuleerden, hoe ze zich verhielden tot de Latijnse literatuur die gelezen werd en tot volkstalige literatuur in omringende landen – dat alles bleef in nevelen gehuld, of werd in sterk gedateerde boeken zijdelings aan de orde gesteld. Ook in de literatuur die na de zeventiger jaren verscheen, werd aan deze vraagstelling goeddeels voorbijgegaan. De verschriftelijking van het Oudfries moest dus het onderwerp worden van mijn oratie, geplaatst tegen de achtergrond van het culturele en intellectuele klimaat van die tijd. Al gauw bleek me dat ik met die vraagstelling op een goudmijntje gestuit was – ik vond meer materiaal en vragen dan ik in mijn oratie kwijt kon. Zodoende kreeg ik het idee om die oratie uit te werken tot een boek en kondigde ik dat ook aan in de gedrukte versie van mijn oratie. In een signalement van die oratie merkte Oebele Vries terecht op dat er geen voetnoten in te vinden waren, wat hem nogal bevreedde.¹ Ik wilde echter voorkomen dat men in de toekomst naar die oratie ging verwijzen in plaats van naar het boek.

1. Vries, 'Op it mêd'.

De aankondiging van het boek schiep echter ook verwachtingen, dus er moest hard gewerkt worden, en met een aanstelling van slechts een halve dag voor Fries schiet je niet erg op. Gelukkig kon ik een sabbatssemester gedeeltelijk aanwenden voor het uitwerken van mijn boek, dat stellig groter, breder en dieper had kunnen worden, maar waar ik toch in het voorjaar van 2004 een punt achter moest zetten vanwege de mij krap bemeten tijd.

Ik wil ook nog iets zeggen over het publiek waarvoor ik geschreven heb. In de eerste plaats heb ik me stilzwijgend gericht tot de kleine kring van studenten Oudfries. Ik wilde graag dat zij kennis konden maken met de cultureel-historische achtergrond van de beginperiode van het Oudfries die ik zelf als student gemist had. Voor hen, en ook voor de breder geïnteresseerde belangstellenden, heb ik m'n best gedaan het boek niet te technisch te laten zijn. Ik heb me o.a. daarom zoveel mogelijk onthouden van gedetailleerde discussies met voorgangers. Mijn eerste ondervindingen met m'n studenten lijken erop te wijzen dat ik althans voor hen de juiste toon en het juiste niveau heb weten te treffen. Tegelijkertijd hoopte ik met die benadering ook de aandacht op de mij zo boeiende Oudfrieze taal en letterkunde te vestigen buiten de kleine kring waarin het Oudfries meestal bestudeerd wordt. Ook in die laatste opzet lijkt ik redelijk geslaagd te zijn – het is wat vroeg om daar erg stellig in te zijn, maar de eerste tekenen wijzen er wel op.²

Natuurlijk heb ik mijn collega-oudfrisisten in gedachten gehad, een mogelijk nog kleinere groep dan die van de studenten. Voor hen heb ik geprobeerd, ook al klinkt dat misschien wat aanmatigend, de studie van het Oudfries vanuit een ander, meer mediëvistisch en minder Frisocentrisch perspectief te benaderen dan te doen gebruikelijk is. Hoe hebben zij het boek ontvangen? Tot nu toe zijn er drie recensies verschenen uit de hoek van collega-oudfrisisten, nl. van Henk Meijering, Anne Popkema en Tom Johnston. Met name de besprekingen van Meijering en Popkema zijn lang en breed, en reiken ook allerlei punten voor discussie aan. Ik zal daarom in het nu volgende vooral op die twee recensies ingaan.

*

Meijering begint zijn recensie in *Us Wurk* met een uitvoerige weergave van mijn boek en signaleert daarbij welke nieuwe zaken ik naar voren breng. Hij meent zelfs dat het boek onder mijn handen uitgegroeid is tot een kleine

2. Zie de recensies van Scheepsma, Mulder-Bakker, Van Egmond, Langbroek, Murdoch en Aaij.

literatuurgeschiedenis van het Oudfries. Vervolgens steekt hij bij enkele onderdelen de spa wat dieper in de grond en laat daarbij af en toe een kritische noot vallen, en, zoals het gezegde wil: ‘wie een noot wil proeven, zal hem moeten kraken’.

Laat ik beginnen een misverstand uit de weg te ruimen dat kennelijk tussen Meijering en mij heerst over de teloorgang van zoveel handschriftelijk materiaal. De schaarste aan dertiende-eeuwse stukken heeft sommigen, zoals Vries,³ ertoe verleid te veronderstellen dat er voor 1300 weinig schrijfactiviteiten waren in de Friese landen. Ik heb vervolgens een aantal redenen opgesomd die dat gebrek aan documenten kunnen verklaren, zowel in de middeleeuwen als daarna. Volgens Meijering is het niet zozeer een probleem dat er zoveel handschriften verloren zijn gegaan, maar eerder een wonder dat ze bewaard zijn gebleven. Op het laatste punt ben ik het met hem eens, en ik gebruik dat woord ook letterlijk in verband met het overleven van het Helmster missaal. Ik zeg dan: “Als een Latijns, en bovendien ‘paaps’ handschrift onze tijd wist te bereiken, mag dat wel een mirakel heten. Zo’n klein wonder werd verricht aan een missaal uit de tweede helft van de twaalfde eeuw.” (143)

Het wordt echter wel een probleem als je de schaarste aan overgebleven handschriften gaat gebruiken als argument voor het ontbreken van een schriftcultuur, zoals tot voor kort gedaan werd. Ik meen aangetoond te hebben dat als je de bronnen goed leest en de stukken bij elkaar raapt, je een aardig eind kunt achterhalen van wat er zoal voorhanden geweest moet zijn in die lange dertiende eeuw. En dat is veel meer dan men zich tot nu toe bewust was. In Appendix 4 kon ik een lijst opstellen van zo’n vijftig handschriften of handschriftfragmenten afkomstig uit het toenmalige Friese gebied en dateerbaar tussen ongeveer 1180–1330.⁴ Aan de hand van de *Kroniek van Bloemhof* kon ik een lijst opstellen van zo’n honderd titels die alleen al in dat klooster bekend waren voor 1300. Sommige van die verwijzingen zouden volgens Wolfert van Egmonds recensie in *Madoc* wel eens afkomstig kunnen zijn uit bloemlezingen, en die mogelijkheid wil ik niet uitsluiten, maar dan nog blijft er genoeg over om duidelijk te maken dat we niet te gering moeten denken over de lees- en schrijfcultuur in de Friese landen voor 1300, zeker niet voor wat de kloosters betreft.

3. Vries, ‘Naar ploeg en koestal’, 15; Vries, ‘Die Verdrängung des Altfriesischen als Schreibsprache’, 607; Vries, ‘Een afwisselend taallandschap’, 198.

4. Aanvullingen en/of correcties zijn van harte welkom.

Ik wijs hier graag even op het feit dat Hillebrand, de *custos* van het klooster Marienkamp bij Östringfelde in Astringen, geprezen wordt voor het overschrijven (voor 1323) van het *Speculum historiale* van Vincent van Beauvais, voorwaar geen kleine klus.⁵ Binnen vijftig jaar nadat Vincent hem voltooid had, was deze immense encyclopedie dus ook al voorhanden (en blijkbaar een ‘must’) in dit Friese klooster. Dit klooster, ontstaan uit een kerk die rond 1175 ter gelegenheid van een overwinning van de Astringers over de Rüstingers was gebouwd, deed tevens dienst voor het houden van landdagen. Vanwege de expertise die de monniken in huis hadden, werden daar ook meestal de brieven voor het land Astringen geschreven. Net als in meer westelijk gelegen Friese landen vinden we ook hier een nauwe band tussen klooster, kloostergeleerdheid en openbaar rechtsleven. Ook van dit klooster is voor zover ik nu heb kunnen achterhalen, geen handschrift overgebleven uit de lange dertiende eeuw, afgezien van een enkel document van de Astringer landdag in het Bremer stadsarchief. Een aantal van de Astringer documenten uit de lange dertiende eeuw die we nog hebben, danken we aan Remmer von Seediëk (ca. 1500-1557), die ze opgenomen heeft in zijn *Annalen* en zo voor het nageslacht bewaarde.⁶

In mijn boek heb ik de culturele en sociale voedingsbodem willen construeren waarin het Fries als geschreven taal wortel kon schieten. Het lijkt echter dat besprekers uit de Friese hoek meer oog hebben voor dat Fries dan voor de context. Meijering denkt dat we door de Friese Landrecht-incunabel van 1484~1486 nu minder Oudfriese rechtshandschriften hebben dan het geval is, en daarin zal hij gelijk hebben. We weten niet wat de oplage is geweest van Druk, zoals de Friese incunabel is komen te heten, maar wel dat er nog negen exemplaren van bewaard zijn gebleven. Het is daarom heel goed mogelijk dat dit boek met zijn ruime keus aan rechtsteksten veel handgeschreven exemplaren ‘overbodig’ maakte. Maar het bestaan van Druk verklaart m.i. niet waarom wij maar zo weinig handschriften uit de lange dertiende eeuw hebben (de periode van mijn boek) die van *niet*-juridische aard zijn, of ze nu in het Latijn of in het Fries geschreven zijn. En daar ging het mij vooral om in hoofdstuk 1 en 10.

Meijering vraagt zich ook af of de titel *Hir is eskriven* wel de vlag is die de lading helemaal dekt. Hij wijst erop dat de begrippen *ius scriptum* en *ius non scriptum* uit het Romeinse en ook wel canonieke recht komen. In Codex Aysma (ca. 1500) komt de Friese pendant van eerstgenoemd begrip als *scre-*

5. Rütthning, *Urkundenbuch von Jever und Knipphausen*, nr. 50.

6. Ehrentraut, *Friesisches Archiv* I, 110-16.

wen riucht zeer frequent voor, en, volgens Meijering, is dat ook vaak het geval in andere handschriften. Het verwijst dan (met een enkele uitzondering) naar het kerkelijke recht; *als deer screwen steet in da gastlika riucht*. Dat is een welkome observatie. Inheemse rechtsbronnen zouden misschien wel genoteerd zijn, aldus Meijering, maar konden niet in die vorm aangevoerd worden in een proces: inheems recht ‘spreekt’, het wordt ‘gevonden’. Bij deze conclusie van Meijering zet ik graag een kanttekening. Ik heb daartoe de teksten die binnen de lange dertiende eeuw vallen nog eens doorgenomen op wat ze zeggen over het ‘geschreven’ en ‘gesproken’ zijn van het recht. Maar ik wil beginnen met een citaat uit het handschrift *Jus Municipale Frisonum* (ca. 1540, gedeeltelijk afgeschreven van een handschrift uit 1464). Daar wordt van de *asega* (rechtsvinder) het volgende gezegd:

Hi [de *asega*] schel koena paternoster ende sijn lauwa, deeromme dat *alre Fresana riocht scriouwen is* (J VI 3a). ‘Hij moet het Pater Noster kennen en zijn Credo, daarom omdat het recht van alle Friezen geschreven is’.

In de latere middeleeuwen waren er dus in ieder geval mensen die meenden dat het recht van alle Friezen geschreven recht was. Wilde je wat aan een goede rechtsvinder hebben, dan moest deze dus kunnen lezen en meer dan alleen het Onze Vader en het Credo. Maar het citaat behelst meer dan het formuleren van een functie-eis voor aan te stellen *asega*’s. Het is evenzeer een uiting van de pretentie dat het recht dat voor alle Friezen gold sowieso geschreven recht was. Ook al erkenden ze geen landsheer en bestuurden ze zichzelf – een bijkans goddeloze ongehoordheid in die tijd – de Friezen zagen zichzelf niet als achterlijk volkje aan de rand van beschaafd Europa. Ze voldeden immers volop aan de eigentijdse eisen van de beschaving, zeker waar het de codificatie van het recht betrof.

Laten we eens kijken naar de aanhef van de *Proloog op de Zeventien Keuren en Vierentwintig Landrechten*, een paukenslag gelijk, want hij begint met de uitdagende bewering dat in het navolgende geschreven staat, en dus onweerlegbaar is, dat God zelf de landrechten van de Friezen ingesteld heeft.

Hir is eskriuin thet wi Frisa alsek londriuht hebbe and halde sa God selua sette (R1 I 1: Korte Proloog; vgl. R1 II 1: Lange Proloog). ‘Hier is geschreven dat wij Friezen alzulk landrecht moeten hebben en houden als God zelf ingesteld heeft’.

Die grootse opening wordt herhaald in de preambule van het *Rüstringer Seendrecht* met de toevoeging dat koning Karel dat recht verleend had:

Hir is eskriuin alsaden riucht sa us God selua sette anti kinig Kerl urief (R1 XX 1: *Rüstringer Seendrecht*). ‘Hier is geschreven zodanig recht als God voor ons instelde en koning Karel ons (als privilege) overhandigde’.

Zo’n claim kan ik niet anders zien dan dat daarmee de fase is ingegaan die destijds van beschaafde gemeenschappen verwacht werd, namelijk dat het recht in geschreven vorm beschikbaar hoort te zijn. De aanloop tot die norm kwam in de twaalfde eeuw met het verschijnen van het *Decretum* van Gratianus in 1140. Het bleek uit dit enorm invloedrijke werk, dat een ongeschreven rechtsgewoonte (*consuetudo*) de status van wet (*lex*) kon krijgen door het opschrijven ervan. Met name het Vierde Lateraans Concilie van 1215 versnelde deze bewustwording, want het concilie bepaalde dat elke priester een exemplaar van het *Decretum* in z’n bezit moest hebben. Bovendien besloot het gezelschap bisschoppen in Lateranen bijeen dat een juridische kwestie die niet in het *Decretum* van Gratianus stond, schriftelijk vastgelegd moest worden in overeenstemming met de plaatselijke rechtsgewoonten. Dit conciliair besluit bracht in de decennia volgend op 1215 een ware codificatie van regionaal recht op gang door heel Europa. Immers, wanneer het recht was opgeschreven, had het status en kon het gecontroleerd worden, zwart op wit. Dat is ook de bedoeling wanneer in R1 XVIII verwezen wordt naar de regeling voor het vaststellen van vergoedingen voor gedode priesters, die elders in dat handschrift te vinden is:

Werther en prestere to dada slein, sa hach hi fori tha sigun wienna ther hi undfangen heth fon thes wera godis haluon; sa is thera wienna allerek twi ielde – *alsa hit is hir on eskriuin* – thetes riuchta presteres ield is sigun stiga merka and tian merk (R1 XVIII 5b: Vergoedingen voor Priesters). ‘Wordt er een priester dood geslagen, dan moet hij voor de zeven wijdingen die hij ontvangen heeft vanwege de ware God; dan is elke wijding twee weergelden – *zoals het hier opgeschreven is* – dat het weergeld van een priester zeven keer twintig mark plus tien mark is ...’.

De welhaast triomfantelijke opmerking *alsa hit is hir on eskriuin* doorbreekt de aanvankelijk ingezette zinsbouw en laat de zin in een anacolouth eindigen.

Eenzelfde strekking hebben enkele passages uit de *Brookmerbrief* (handschrift na 1287, rond 1300). Allereerst is er de bepaling dat zaken die gedaan zijn voordat de Brookmannen hun recht op schrift stelden, geen keer hoeven te nemen. Nadrukkelijk stellen zij echter vast, dat, nu het recht van hun land opgeschreven staat, er voortaan alleen volgens de geschreven tekst van dit recht gehandeld moet worden.

Althetter skien is erma tha kera bikas and *thet bref scref*, thet skel lidsza. Al thetter efter skieth, *thet skelma riuchta bitha breve* (B1 §69; idem B2). ‘Al wat er geschied is voordat men de keuren koos en deze “brief” schreef, dat zal liggen (blijven). Alles wat er nadien geschiedt, dat moet men berechten volgens de (tekst van de) “brief”’.

Wat in de brief zelf in de volkstaal staat, namelijk dat de geschreven tekst de rechtsnorm bepaalt, wordt aan het eind, in de colofon, nog eens herhaald in het Latijn:

Hec est littera Brocmannorum per quam omnes cause siue exsessus eorum corriguntur et iudicantur (B1 colofon). ‘Dit is de (rechts)brief van de Brookmannen, volgens welke al hun rechtszaken en rechtsovertredingen rechtgezet en beoordeeld zullen worden.’

Zoals ik in *Hir is eskriven* uitvoerig aangetoond en beschreven heb, werden er van belangrijke rechtsdocumenten meerdere exemplaren vervaardigd, waarvan er een als de gezaghebbende tekst bewaard werd in een kerk of klooster. Dit gebruik is ook in Brookmerland te vinden. Men kon zich zelfs voorstellen – tijdens het afschrijven kunnen nu eenmaal fouten gemaakt zijn – dat er verschil van mening kon rijzen over de juistheid van een tekst. In zo’n geval had de bewoording van het exemplaar dat in het klooster bewaard werd het laatste woord.

Thet wellath Brocmen, thetta redieuena kokar hebbe tha liuda bref inna hira were and riuchte alther bi and mene wesa tha fiuwer redieuen alsa ofta sa hia bihowath eta nesta thinge bi tuam hageste mercum and *leta thet bref lesa* hoke papa sa hia welle ... and sprekth thi hana thet ma him vnriuchte due bi sine eyne breue, sa kethe ma tha othere to godere. Sziuie hia thenne, sa skethe thet thera muneka bref (B1 §172). ‘Dit willen de Brookmannen, dat de “griffiers” van de rechters de brief van het volk in hun beheer moeten hebben en daaruit recht moeten spreken en dat de vier

rechters daar toegang toe moeten hebben net zo vaak als zij die nodig hebben voor de volgende rechtszitting op straffe van twee hoogste marken en die brief moeten laten lezen door welke priester ze ook maar willen ... en spreekt de aanklager dat men hem onrecht doet volgens z'n eigen (exemplaar van de) brief, dan moet men een beter exemplaar kiezen. Zijn die (ook) met elkaar in tegenspraak, dan is (het exemplaar van) de brief van de monniken (in het klooster) beslissend'.

Het is niet moeilijk om je zo'n probleemsituatie voor te stellen: tijdens een rechtszitting heeft de priester zojuist een bepaalde regel voorgelezen, waarop de aanklager op zijn eigen exemplaar van de brief wijst en zegt: 'Bij mij staat het anders'. Vervolgens wordt er nog een boek bijgehaald, en ook met die tekst erbij kunnen de partijen er niet uitkomen. Hierop besluit men in arren moede maar naar het klooster te gaan. Eenmaal binnengelaten, begeeft het gezelschap zich naar de kamer van de abt waar de kwestie wordt uitgelegd. De *armarius* wordt ontboden en hem wordt gevraagd het exemplaar van de *Brokmonnabref* uit de kist met rechtsstukken te halen. Het stuk ligt weldra op tafel, en samen met de abt buigen de partijen zich over de boeken. Ze doen aan tekstvergelijking en waar nodig, brengen ze de tekst in hun eigen boek in overeenstemming met dat van het kloosterexemplaar. Zo zou het gegaan kunnen zijn. In ieder geval maakt de *Brokmerbrief* duidelijk dat het geschreven (rechts)woord aardig aan gezag had gewonnen rond 1300.

De geschreven versie van het recht heeft bij het verdelen van de erfenis voorrang boven de mondelinge, aldus een tekst in het Tweede Rühringer Handschrift (1327):

Alle lefde laua skilma dela alsa hia *andere asebok escriuin send*, and use aldera se deld hebbath (R2 V 8). 'Alle nagelaten erfenissen moet men delen zoals zij in het Asegaboek beschreven zijn, en onze (voor)ouders ze gedeeld hebben'.

Daarbij is het mooi meegenomen dat dat geschreven erfrecht aansluit bij de wijze waarop het voorgeslacht dat mondeling geregeld had. Ook de opstellers van de *Emsingoër Doemen van 1312* beklemtonen dat hun rechtsregels in geschreven vorm vigeren zullen. Dat staat allereerst en uitvoerig in de aanhef van de oorspronkelijke Latijnse tekst, als volgt:

Anno domini M^o.ccc^o[ii], nos Liudwardus de Westerhusen, Habbo de Hinth, Sibernus Vlberna de Fiskwert, Folquardus de Twixlum, ceterique

consules terre Emesgonie, vniuersis presencia visuris et auditoris notum facimus quod nos communicato consilio prudentum nec non de communi diffinitione consulum terre statuta a singulis decreuimus irreuocabiliter obferendum, videlicet de homicidijs siue de mutulacionibus siue de omnibus excessibus vel de ceteris causarum circumstancijs *presenti scripto disposuimus sentencionaliter enucliare* ('hebben wij in het onderhavige document opgesteld en regel voor regel duidelijk gemaakt'). Cum vniuersa negocia que *in statu solido litterarum* ('in de harde vorm van een rechtsbrief') a tenore essent firmiora (E2 XIIa: Emsingoër Doemen, Latijnse tekst)

In de twee onafhankelijk van elkaar gemaakte vertalingen van deze tekst wordt het Latijn wat beknopter als volgt geïnterpreteerd:

Anno domjni .M^o.ccc^o. xii^o. Tha *seten* Liudward van Westerhusum, Habba van Hinte, Wiardus van Emeda, Sibern van Viscwert, Folkert fon Tuixlum and alle Emsgane rediewem *mith beskriwene domum* monslachta and alle dadel, raf, letane lawa, and alle brecma to botum driwande and alle tichtiga elle riuchte to makiande (E2 VI 1). 'Anno ... *legden* Liudward etc. met *opgeschreven doemen vast* doodslagen, etc.'

En:

Anno domini Mcccxij, tha *setten* tha mene riuchterar anda haudlingar alsa bi noma Liurd Andsna to Westerhusum, Habbo to Hint, Wiard drusta to Emutha, Sibran to Fiskwerth anda Folkard to Twixlum *inna biscriuen riucht* alla dadslachta, dadle anda lamathe, erfnisse anda alla zake ther inna Amasga londe nad anda bihoff send (E2 IVa). 'Anno ... *legden* de algemene rechters etc. *in opgeschreven recht* vast ...'.

Waar in de Latijnse tekst de schriftelijke vastlegging van deze rechtsregels volgt op de inhoud van de rechtsregels, gaat deze mededeling in beide Friese vertalingen er meteen aan vooraf, alsof die geschreven vorm extra aandacht nodig heeft. Deze algemene opvatting wil ik nog eens onderstrepen met een citaat uit de rechtscatechismus *Haet is riocht?*, een Friese vertaling van de dertiende-eeuwse *Summa Coloniensis*. Abt Emo is al in het begin van de dertiende eeuw vertrouwd met dit traktaat, volgens zijn

Kroniek van Bloemhof.⁷ Nadat de catecheet de vraag beantwoord heeft wat het goddelijk recht inhoudt, gaat hij verder met het menselijk recht:

Hwet is manslic riucht? Keninges setma and liuda plega, nethelic ende erlic. *Keninges setma hatma scriuen riucht*; sa hatma ac ewa. Wither tha ewa ne mei nen wilkere stonda. Erlic plega fon longere vnicheid is *alsa goud sa scriuen riucht ief se nout ne tziwiath* (F I 5). ‘Wat is menselijk recht?’s Konings instellingen en volksgewoonten, billijk en eerbaar. ’s Konings instellingen noemt men “geschreven recht”; zo noemt men ook de (natuur)wet. Geen willekeur mag de (natuur)wet weerspreken. Eerbaar gebruik met een lange traditie is net zo goed als geschreven recht, als ze elkaar maar niet tegenspreken’.

Het recht dat door de hoogste instantie is uitgevaardigd – de koning – is als vanzelfsprekend geschreven recht. Als we de catecheet mogen geloven zijn de twee zelfs synoniem. En geschreven recht bepaalt de norm: ongeschreven recht is net zo goed als geschreven recht zolang ze maar niet botsen. In dat geval wijkt het ongeschreven recht. Het citaat uit *Haet is riocht?* laat tevens zien dat *scriuen riocht* niet alleen op canoniek recht slaat (zoals Meijering lijkt te impliceren, p. 200), maar ook op het recht van de koning, i.e. het Romeinse recht.

Het heeft er alle schijn van, zegt Meijering, dat de canoniekrechtelijke bronnen zo’n gezag hadden dat ze ‘gesloten’ zijn, want geschreven, maar dat de inheemse bronnen, die ‘open’ zouden zijn, niet datzelfde gezag hebben. Zij zouden alleen ‘spreken’ en ‘gevonden’ worden. Zo’n opvatting lijkt in strijd te zijn met wat het Vierde Lateraans Concilie bepaalde. Afgezien van de bewering dat het recht van alle Friezen geschreven is (‘Hier is geschreven...’), wil ik graag wijzen op het feit dat men nogal eens in (of: uit) de inheemse rechtsbronnen ‘leest’. In een commentaar op de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* vinden we vier keer een zin die begint als volgt, met elke keer een andere Keur of Landrecht waarin men al lezende iets gevonden heeft dat nadere uitleg behoeft:⁸

Thet *lestma* inna there soghentendesta kest: (E1 VIII 6) ‘Dit leest men in de zeventiende Keur: ... ’.

7. Gerbenzon, ‘Bijdrage tot het bronnenonderzoek van *Haet is riocht?*’; idem, ‘*Haet is Riocht?* (What is Law?): An Old Frisian Introduction to Jurisprudence’.

8. Zie ook E1 VIII 21 en 27.

Thet *lestma* inna other londriuchte: ... (E1 VIII 17) ‘Dit leest men in het tweede Landrecht: ...’.

Ook voor erfrechtelijke zaken kon men de boeken bij wijze van spreken opslaan:

Thit *lest ma* in tha riuchtum: aldefeders lawa and aldemoders lawa, emes lawa, thredzia lawa – tha achma to haldane mith xij monna withethum (F XX 1). ‘Dit *leest men* in de rechten: grootvaders en grootmoeders erfenis, moedersbroeders erfenis, erfenis van de derde graad – die behoort men te ontvangen met eden op de relikwieën van twaalf mannen’.

‘Lezen’ kun je alleen in en uit geschreven bronnen. De commentator heeft zijn kennis dus niet van ‘horen zeggen’. Door zijn studieuze actie ‘lezen’ te noemen geeft hij de bronnen die hij bestudeerd heeft – in dit geval de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* – expliciet de status van *ius scriptum*. Diezelfde status krijgt het inheemse recht nadrukkelijk van de Westerlauwerse compiler van de vijftiende-eeuwse *Excerpta legum*, §68:⁹

Item. Dit js riucht, dat elk fry Fresa is nyar syn ayn deda to wytane; dat steit screwen in da landriuchte. ‘Elke vrije Fries heeft meer recht (dan zijn tegenpartij) om zijn eigen daden op de relikwieën onder ede te verklaren; dat staat geschreven in het landrecht’.

Met ‘landrecht’ verwijst de auteur van de *Excerpta* niet, zoals men wellicht zou denken, naar de *Vierentwintig Landrechten*, maar meer in het algemeen naar het inheemse Friese recht. De bepaling is immers te vinden in de laatste van de *Zeventien Keuren*. Vergeleken met verwijzingen naar het geschreven Romeinse en canonieke recht in de *Excerpta legum* steken de verwijzingen naar het inheemse recht pover af. De vraag is echter of dat te maken heeft met hun tekstuele ‘openheid’, zoals Meijering suggereert. Ik vermoed eerder dat ook de actuele bruikbaarheid van het inheemse recht een rol speelt. Steeds meer wordt dat recht tegen het eind van de Middeleeuwen, en zeker

9. Buma, Gerbenzon en Tragter-Schubert, *Codex Aysma*, 56–57. Vgl. §83: ‘Dit steet screwen in dat landriucht’; §422: ‘Dit is screwen in da landriucht inda domen’; §437: ‘Dit steet screwen inda landriuchten’.

in Westerlauwers Friesland, beïnvloed door het canonieke en Romeinse recht (in die volgorde).¹⁰

‘Vinden’ zou volgens Meijering kenmerkend zijn voor het inheemse recht omdat dat niet ‘gesloten’ is. Die conclusie zou in zijn algemeenheid waar kunnen zijn, al wil ik graag wijzen op het volgende citaat:

Thit send tha fiftime tekna ther er domesdi koma skilun, ther sancte Ieronimus *fand escriuin* an thera Iothana bokon (R1 XI 1). ‘Dit zijn de vijftien tekenen die voor Doemsdag moeten komen, die St. Jeroen geschreven vond in de boeken der Joden’.

Hieronymus *vond* die vijftien tekenen voorafgaande aan de Dag des Oordeels *geschreven* in een ‘gesloten’ boek, de Bijbel. Het lijkt haast bij Meijering alsof die twee, ‘vinden’ en ‘schrijven’, elkaar bijten. Dat hoeft echter niet, zoals blijkt uit de strategie van de vertaler/bewerker van de *Gesta Fresonum*.¹¹ Deze kan niet nalaten om bij veel episodens uit zijn indrukwekkende geschiedenis van de Friezen keer op keer met ‘bewijzen’ te komen: *als hit bewysd is in der hystorien* (§1), *meyma fynda indae legenda fan Sassen* (§3), *Dit meyma claer fynda inder legenda bescrewen* (§10), *dat fyntmen aeck inden vorscreuen boke biscreuen* (§11), enz. ‘Vinden’ en ‘schrijven’ gaan hier hand in hand.

Volgens Meijering is het, op een enkele uitzondering na, zo dat het canonieke recht ‘geschreven’ is wanneer men er naar verwijst, terwijl inheemse rechtsbronnen ‘spreekende’ worden aangehaald; bijvoorbeeld: *Dat landriucht spreect aldus* (A I 8 en 38). Ik ben nieuwsgierig naar de enkele uitzondering die Meijering wel gevonden heeft maar in zijn recensie niet meedeelt.¹² Ik zou namelijk een enkele nuancering willen aanbrengen op deze suggestie.

Het gebruik van zulke werkwoorden als ‘spreken’ en ‘zeggen’ wanneer we refereren naar een geschreven tekst is een stijlfiguur (*prosopopoeia*) die tot op de huidige dag gangbaar is. “Wat zegt de Heilige Schrift hierover?” kun je de dominee horen zeggen op de kansel. Immers, als teksten opgelezen worden, krijgen ze een stem. De colofon van het Tweede Brookmer Handschrift heeft het over de ‘voornoemde’ regels, die onverbreekelijk zijn, juist omdat ze geschreven zijn:

10. Gerbenzon, *Excerpta legum*, 6.

11. Buma, Gerbenzon en Tragter-Schubert, *Codex Aysma*, tekst V.

12. Vermoedelijk doelt Meijering op gevallen als in noot 8 hiervoor genoemd.

Confirmatio istorum iam *predictorum* nec non subsequentium irrefragabiliter debet obseruari (B2 colofon, 1345) ‘De handhaving van deze al *voornoemde* regels alsook van de hierop volgende (nl. de Bisschopszoen en twee verdragen tussen de Brookmannen en de Emsingoërs) moet onverbrekkelijk in acht genomen worden’.

Het canonieke recht kan ook ‘sprekende’ worden opgevoerd:

Dar van zo sprect dat riucht: Quod quis tenetur respondere sub illo iudicio in quo habet domicilium (A I 518) ‘Daarover zegt het recht: dat men verplicht is zich te verantwoorden voor het gerecht in het gebied waar men zijn domicilie heeft’.

Pal erop volgen allerlei verwijfsplaatsen naar het *Liber extra* van de Decretalen. Ook al is het zo dat in de *Excerpta legum* een rechtsregel meestal wordt toegelicht met de zinsnede ‘Hiervan staat geschreven in ...’ gevolgd door een Latijns citaat met verwijfsingen, toch probeert de schrijver met zekere regelmaat de monotonie van deze frase te doorbreken door variatie aan te brengen, waaronder de ‘sprekende’ verwijfsing.¹³ Elders sprekent het geestelijke (= canonieke) recht: ..., *als dat gaestelike riocht seit* ‘..., zoals het geestelijke recht zegt’. Of nog treffender: *Hwant dat scryft seit, dat nene trouwen aghen toe staen, deer in anxta wirdet deen* (A III 25) ‘Want het geschrift (= canonieke rechtsboek) zegt dat overeenkomsten niet mogen vaststaan die uit angst gesloten zijn’.

Er zou een reden kunnen zijn waarom het inheemse recht vaker sprekende dan als geschreven wordt aangehaald. Een probleem dat ik in mijn boek (p. 67–68) signaleerde, is dat het moeilijk was om precies naar een inheemse rechtsregel te verwijfsen. Voor het canonieke recht ontstond al gauw een door de paus vastgestelde methode van verwijfsing. Emo maakt daar al veelvuldig gebruik van in zijn kroniek. Het Friese recht moest zo’n systeem echter ontberen, en dat zal mee de oorzaak zijn dat er voor ons gevoel nogal ‘vaag’ naar bepaalde inheemse rechtsregels verwezen wordt. Wel zie je in de loop der tijd dat men enige ordening probeert aan te brengen in grote lappen tekst. De kopiist van het Tweede Emsingoër Handschrift (ca. 1450) heeft het *Emsingoër Boeteregister* van kopjes voorzien, nu eens in het Fries, dan weer in het Latijn. Heel mooi komt die ordening, als vrucht van eeuwen ontwikkeling, naar voren in de uitgebreide inhoudsregisters die voorafgaan

13. A I 529.

aan de teksten in zowel de incunabel van het Friese landrecht uit 1484~1486 als in het handschrift Jus. Nader onderzoek, zoals Meijering voorstelt, naar de methode van verwijzen en het gebruik van de stijlfiguur van *prosopopoeia* in de Friese rechtsteksten, zowel de Latijnse als de volkstalige, zou meer licht op de kwestie kunnen werpen.

*

Popkema's recensie in *It Beaken* is uitgegroeid tot artikellengte. Daardoor heeft hij de gelegenheid om bij tijd en wijle in detail te treden. Zijn verhaal is anders getoonzet dan dat van Meijering, vooral wat retoriek en emotie betreft. De kern van Popkema's bespreking betreft vragen bij wat hij ziet als de twee belangrijkste onderdelen van mijn boek, namelijk (1) deugen de argumenten die ik aanvoer om het ontstaan van de Friestalige teksten van de *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* in de dertiende eeuw te plaatsen, en (2) klopt mijn poging om aan te tonen dat vooral de Proloog en deze twee teksten, maar ook sommige andere rechtsteksten of gedeelten daarvan eerst in het Latijn zijn opgesteld en pas daarna in het Fries. Ik wil over het eerste punt, de datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*, tamelijk kort zijn. Popkema is de eerste helft van het boek doorgesneld, die hij 'oneerbiedig' (in eigen woorden) 'inleidend' noemt, om door te stormen naar wat hij het 'echte werk' vindt, in hoofdstuk 6 en 7. Met voorbijgaan aan de cultuurhistorische context die ik in die hoofdstukken tamelijk minutieus had opgebouwd, werpt Popkema vervolgens voornamelijk hypothetische bezwaren op tegen mijn betoog. Net zo min als ik hard kan bewijzen dat de Friestalige *Zeventien Keuren* en de *Vierentwintig Landrechten* niet veel ouder zijn dan de dertiende eeuw, kan Popkema het tegendeel bewijzen op grond van zijn speculaties. In feite schieten we dus niets op met de spitsvondige bezwaren die hij tegen mijn datering inbrengt, zolang hijzelf niet met tekstexterne argumenten komt die zijn veronderstellingen ondersteunen. Voorlopig vind ik mijn argumenten voor een datering in de dertiende eeuw aannemelijker dan de speculatieve tegenwerpingen van Popkema, omdat die van mij in een bredere en plausibeler context staan en geen beroep op de uitzondering hoeven te doen.

In zijn bespreking schroomt Popkema niet om een bestraffende vinger te heffen bij al of niet vermeende fouten die ik maak. Laat ik hem toegeven dat het waar is dat ik wel in voetnoten naar het boek van Johanneke Sytsema over de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* verwijs, maar vergeten ben haar boek op te nemen in mijn lijst van aangehaalde werken.

Dom, en ik zet het nu recht.¹⁴ Er zitten trouwens meer oneffenheden in mijn boek dan me lief zijn. Maar Popkema ziet meer beren op de weg dan er in werkelijkheid zijn. Ik zou volgens hem niet expliciet maken met citaten, namen en jaartallen wat de heersende opinie is over de datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*. Mag ik Popkema verwijzen naar *Hir is eskriven*, blz. 80, noot 1, en blz. 81, noot 2 en 3? Daar staan alle gegevens die hij zegt te missen.

Door de bank genomen hebben vooral drie argumenten een hoofdrol gespeeld bij de datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*: de Noormannen worden nog genoemd als reële bedreiging van de vrede, de naam *Mimingerdaford* wordt gebruikt voor Münster en bepaalde monetaire en numismatische criteria zouden wijzen naar de elfde eeuw (*Hir is eskriven*, p. 80–81).

Van de Noormannen is bekend dat zij nog rond 1050 in Rüstingen geplunderd hebben. Ook ik heb lang gedacht dat dit een valide argument was voor een zo mogelijk nog elfde-eeuwse datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*, maar ben langzamerhand tot de overtuiging gekomen dat de herinnering aan de invallen van de Noormannen, zoals die bijvoorbeeld vormgegeven is in het twintigste Landrecht, in overeenstemming is met de mythe die in de dertiende eeuw gestalte kreeg dat de Friezen ooit onderworpen waren geweest aan de Noormannen c.q. Denen. Met andere woorden, het twintigste Landrecht, op zichzelf qua inhoud al tamelijk hypothetisch en dus casuïstisch, zou wel eens een onderdeel kunnen vormen van het construct van de ‘Friese Vrijheid’. Dat lijkt me veel waarschijnlijker dan dat dat twintigste Landrecht een rechtsregel vastlegde die van lieverlee ontstaan was omdat het vaak genoeg voorkwam dat Friese mannen gekidnapt werden door Vikingen, vervolgens gedwongen werden om samen met hen huizen plat te branden, vrouwen te verkrachten, mensen dood te slaan, ja zelfs godshuizen te verbranden in de Friese gebieden, maar uiteindelijk wisten te ontsnappen uit Noordse gevangenschap en terugkeerden naar hun geboortegrond, om daar geconfronteerd te worden met de *grata morth* die ze samen met de Vikingen gepleegd hadden, en vervolgens zich vrij konden pleiten omdat ze die wreedheden in opdracht van hun (onvrijwillige) heer hadden gedaan. Immers ‘de knecht moet doen zoals zijn heer hem gebiedt als hij zijn lijf wil behouden’ (R1 IV.20). De opsteller van het twintigste

14. Ik noem Sytsema’s boek op p. 106, noot 29 en p. 110, noot 41. Op p. 123, noot 12 verwijs ik naar Meijering, ‘De Zeven Zeelanden’. Ook die publicatie staat niet in de bibliografie en meld ik nu.

Landrecht heeft het niet aan fantasie ontbroken. De gewelddadige reputatie van de Noormannen bleef doorwerken lang nadat ze actief waren geweest. Ook de auteur van de dertiende-eeuwse *Vita St Walfridi* liet zich door die reputatie inspireren en doet verslag van de invallen der Noormannen in de Friese landen tussen de Lauwers en de Eems alsof hij als ingekwartierd journalist met de noordelijke benden meereist.¹⁵

Wat de naam *Mimingerdaford* betreft: vanaf 1068 verdringt de nieuwe naam *Monasterium* vrij snel de oude naam. In mijn boek wees ik op het voorkomen van de oude naam nog in 1146, maar trok het gewicht van dit argument als dateringcriterium in twijfel. Ik opperde dat het voortleven van de oude naam in ver van Münster gelegen gebieden niet hoefde te verbazen. Inmiddels kan ik wijzen op een document uit 1202 waarin bisschop Herman II van Münster zichzelf beschrijft als *Mimigardevordensis episcopus*.¹⁶ Daarmee zitten we al ruim in de lange dertiende eeuw.

Een van de grootste moeilijkheden bij het dateren van Oudfriese teksten betreft de geldelijke bedragen en de muntsoorten waarin deze zijn uitgedrukt. Bij het overschrijven van teksten werd soms wel en soms niet de geldsoort aangepast aan veranderingen (inflatie, nieuwe muntsoort, enz.) die op dit gebied hadden plaatsgevonden. Er loopt dus nogal eens wat door elkaar. Toch heeft men geprobeerd om op basis van zulke numismatische gegevens te kunnen komen tot een datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten*. De laatste poging daartoe werd ondernomen door Dirk Jan Henstra.¹⁷ Hij constateert dat de vijftiende Keur twee varianten kent. In de ene bedraagt een bepaald vergoedingsbedrag, gelijk aan dat van het weergeld, de som van 12 marken. In het Westerlauwerse handschrift *Jus staan* echter twee bedragen, die van 12 mark maar ook de somma van 8 pond, 10 ons en 13½ penning. Deze beide bedragen komen her en der verspreid door het Oudfriese corpus voor. Nu tellen zowel 12 mark als 8 pond hetzelfde aantal penningen, beide equivalent aan een gewicht in zilver van 64 onzen à 400 greinen (d.w.z. gerstekorrels). Het bedrag dat in de ene variant in ponden wordt uitgedrukt is echter meer dan 8 pond. Dit duidt op een som die vastgesteld moet zijn toen er inflatie was: het meerdere boven de 8 pond moest de waardevermindering ten opzichte van de 64 onzen in zilver goedmaken. Op grond van muntvondsten kan bij benadering bepaald wor-

15. Van Schaik, *Walfridus van Bedum*, 142–47.

16. Wilmans, *Westfälisches Urkunden-Buch*, III, nr. 12. Ik dank deze verwijzing aan Remi van Schaik.

17. Henstra, 'De eerste optekening van de algemeen-Friese Keuren'.

den waar en wanneer de penning minder zilveragehalte had. Henstra concludeert uit zijn gegevens en berekeningen dat rond 1015–1040 er in Astringen zo'n penning van minder alloo circuleerde en daarom moet de ene variant van de vijftiende Keur daar zijn opgetekend. Misschien was dat wel in het klooster Reepsholt, omdat daar geletterde geestelijken zaten. Vanuit Astringen verspreidde deze aantekening zich naar Westerlauwers Friesland. Het komt Henstra niet aannemelijk voor dat alleen deze ene Keur zou zijn opgetekend. Hij neemt dus aan dat er meteen een verzameling aan keuren op schrift werd gesteld in Astringen. Bovendien zou dit in de volkstaal zijn gebeurd. Op het gebied van geld en bedragen is Henstra onnavolgbaar virtuoos, maar de conclusies die hij trekt kan ik soms niet delen. Het is mijns inziens ongehoord dat in de eerste helft van de elfde eeuw het Fries zou zijn ingezet voor het optekenen van algemene rechtsregels. Speculaties die daarvan uitgaan lopen stuk op het gegeven dat nergens op het vasteland van West-Europa de volkstaal zo vroeg schriftelijk wordt ingezet voor pragmatische, administratieve doeleinden, en zeker niet in het aanpalende Nederduitsland, waar in tegenstelling tot Astringen wel graven en bisschoppen met griffies en kanselarijen zaten.¹⁸

Samenvattend ben ik van oordeel dat bovenstaande drie argumenten – het Noormannengevaar, de naam van Münster en het bedrag van het *wergeld* – ook bij nadere beschouwing en in het licht van nieuwe gegevens niet steekhoudend kunnen worden genoemd voor een datering van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* in de elfde eeuw, ongeacht of de tekst in het Latijn dan wel in het Fries gesteld geweest is.

Popkema's opmerking dat ik niet duidelijk maak of het bij de optekening van de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* nu om de volkstaal gaat, of 'om welke taal dan ook', snap ik niet goed. Ik zeg toch duidelijk in de inleidende paragraaf van hoofdstuk 7 dat het mij gaat om 'de vastlegging in het Fries' (p. 80). Elders vergeeft Popkema mij genadiglijk dat ik Hoekstra de laatste bezorger van de Hunsingoër handschriften noem, terwijl hij meent dat Buma en Ebel dat zijn. Maar die twee geleerden hebben alleen de Friestalige stukken uit het Tweede Hunsingoër Handschrift opnieuw uitgegeven en niet de Friese en Latijnse uit beide handschriften, zoals Hoekstra

18. De wisseling van Latijn naar Nederduits als schrijftaal is nog onvoldoende onderzocht. Deze vind het eerst plaats in Oostfalen (eerste helft 13e eeuw), dan in Noordnederduitsland (midden 13e eeuw) en tenslotte in Westfalen (eind 13e eeuw), zie Peters, 'Variation und Ausgleich in den mittelniederdeutschen Schreibsprachen', 428. Zie ook zijn 'Die westfälischen Texte des 13. Jahrhunderts' en 'Mittelniederdeutsche Schreibsprachen im Weserraum'.

deed. En daar ging het me juist om bij het identificeren van een Latijnse tekst die een belangrijke getuige vormt in mijn constructie van de voortschrijdende verschriftelijking van recht en rechtspraak in de dertiende eeuw. Dat stuk, canon 38 van het eerder genoemde Lateraans concilie, geeft, zo wist ik te achterhalen, de groeiende contouren weer van de cultuurhistorische situatie die Michael Clanchy de schriftafhankelijke mentaliteit (*literate mentality*) noemt.¹⁹ En die situatie, zo meen ik met mijn boek te hebben aangetoond, komt eerst in de dertiende eeuw in de Friese landen in zicht.

Soms citeert Popkema mij verkeerd, en maakt hij vervolgens enig lawaai:

Na de introductie van het gedrukte boek in 1470 gaf men steeds vaker de voorkeur aan gedrukte teksten'. Waar komt dat prikkelende jaartal 1470 vandaan, en wat betekent introductie hier? Gaat het om de datering van de oudste gedrukte tekst die in de Friese landen gevonden is? En wat voor boek was dat dan? Of was er volgens Bremmer in en na 1470 een drukker actief geweest in de Friese landen?

Als Popkema goed gelezen had, dan had hij gezien dat ik schreef: "Na de introductie van het gedrukte boek *rond* 1470 ...". Ik heb misschien ten onrechte verondersteld dat het algemene kennis was dat rond die tijd de uitvinding van de boekdrukkunst merkbaar begon te worden. In de Nederlanden werd het eerste boek in 1473 gedrukt, om precies te zijn, maar gedrukte boeken waren al iets eerder de grens over gekomen.

Zo kan ik doorgaan. Nadat ik uitvoerig op de dertiende-eeuwse oorkonden uit de Friese landen was ingegaan, allemaal in het Latijn opgesteld, over hun opbouw en inhoud, stapte ik over naar de vraag naar de eerste Friestalige rechtsteksten, en zeg dan dat we daarvoor niet naar oorkonden moeten zoeken. Dan komt Popkema met de opmerking dat de oudste Friese oorkonden veertiende-eeuws zijn, en dat die er vooral om die reden niet toe doen. Ik zou zeggen: de oudste *Friestalige* oorkonden zijn uit de veertiende eeuw (en dat doe ik ook elders, met verwijzing naar het verhelderende artikel van Looper). Mij ging het om het type tekstdrager: de oorkonde. En in dat type vinden we geen Fries in de dertiende eeuw. Popkema zoekt spijkers op laag water, lijkt het in dit geval.

19. Clanchy, *From Memory to Written Record*, 185–87. Mulder-Bakker en Van Egmond merken in hun recensies terecht op dat ik nog meer met Clanchy's bevindingen had kunnen doen om mijn betoog te ondersteunen.

Een ander voorbeeld. Volgens Popkema (107) neem ik het Latijn aan als oorspronkelijke taal van de oudste Friese rechtsdocumenten. Dat is niet juist. Wel probeer ik in hoofdstuk 7 als werkhypothese uit te zoeken of dat het geval kan zijn. Ik wijs dan allereerst op een aantal rechtsdocumenten die met zekerheid eerst in het Latijn waren opgesteld en daarna pas vertaald zijn in het Oudfries, zoals de *Emsingoër Doemen* uit 1312, de *Bisschopszoen van 1276*, de *Willekeuren van de Opstalsboom* uit 1323 en wellicht het eerste artikel van het *Oude Schoutenrecht* en het *Westerlauwers Seendrecht*, de beide laatsten niet te dateren. Ook de Tien Geboden die in de Proloog opgenomen zijn, zijn uit het Latijn vertaald. In sommige handschriften staat de Latijnse tekst van die Geboden er zelfs nog in z'n geheel bij. Popkema heeft dus niet goed gelezen als hij stelt (p. 112) dat ik behalve de twee Friese versies van de *Emsingoër Doemen*, geen andere argumenten aanvoer voor mijn poging om ook bij andere Friese teksten te zoeken naar een mogelijke Latijnse oertekst. Juist die aanwezigheid van meerdere Latijnse voorgangers van Friese teksten gaf mij aanleiding om die mogelijkheid ook voor de *Proloog* en de *Zeventien Keuren* en *Vierentwintig Landrechten* te onderzoeken. Of ik daar overtuigend in geslaagd ben is een andere zaak en hier geeft Popkema mij stof tot nadenken, o.a. door het verschil aan te wijzen tussen de Latijnse en de Friese tekst van het *Westerlauwers Seendrecht*. Mooi vind ik zijn bespreking van de wending *handon sinon* 'handen zijn' i.p.v. 'zijn handen'. Ik had van dat achtergestelde bezittelijk voornaamwoord gezegd dat het wel eens een vertaling kon zijn van *manibus eius*. Popkema laat zien dat achterstelling een manier is om de heffing van de allitererende frase beter tot zijn recht te laten komen. En daarmee vervalt een van mijn argumenten voor een mogelijke vertaling van de Proloog uit het Latijn. Overigens wijs ik graag op het feit dat de diverse dertiende-eeuwse seendrechten die in Bremen zijn opgesteld allemaal in het Latijn zijn overgeleverd.²⁰ Zo vanzelfsprekend was het niet in de dertiende eeuw (of eerder) om dergelijke kerkelijke stukken (ook?) in de volkstaal te produceren.

Popkema is royaal met het uitdelen van standjes. Op p. 133 zeg ik: "Opvallend is de aanwezigheid van een aantal niet-Friese taalvormen, met name in rijmpositie" en geef dan twee voorbeelden. Als ik zeg dat het rijmpaar *scone/crone* in het gedicht *Fon alra Fresena fridome* wijst op Middelnederduitse/-nederlandse invloed, probeert Popkema dat af te wijzen met voorbeelden van dergelijke invloed uit veel latere teksten (p. 113). Mijn

20. Ehmck en Von Bippen, *Bremisches Urkundenbuch*, nrs. 323 (1266), 406 (1282), 435 (1287) en 477 (1292).

punt was juist dat het voorkomen van dergelijk leenvormen in dit gedicht in de Hunsingoër Handschriften al zo vroeg is. Popkema hoeft niet elders te zoeken in veel latere teksten, zoals hij in nogal krachtige bewoordingen doet in een poging om mijn observatie te neutraliseren. Immers, het is bekend dat de invloed van het Nederlands op het geschreven Fries in de vijftiende eeuw al veel groter geworden is. Als Popkema echter goed gezocht had, dan had hij voorbeelden te over kunnen vinden in het gedicht zelf:

kundig (regel 13): een Middelnederduitse/-nederlandse vorm i.p.v. Oudfries *kuth* ‘bekend’; *fele* (4, 17) i.p.v. *fule* ‘veel’;²¹ *koning-* (10, 35) i.p.v. *kening-*; *Sassiska* (19) i.p.v. *Saxiska*; *tho* (29) i.p.v. *tha* ‘toen’; *therna* (39) i.p.v. *thernei* ‘daarna’; *kundegia* (44) i.p.v. *ketha* ‘bekendmaken’; *geslagin* (58) i.p.v. *-slein* ‘geslagen’; *opinbere* (91) i.p.v. *epinbere* ‘openbaar’; *(ge)dan* (98, 105, 117) i.p.v. *den* ‘gedaan’; *slag* (101) i.p.v. *slek*; *scone* (103) i.p.v. *scene*; *ondris* (106) i.p.v. *othris* ‘anders’; *hewet* (117) i.p.v. *heth* ‘heeft’; het frequente gebruik van de prefix *ge-*, en frequente spellingen met <g> i.p.v. <ch>: *tornig* (12), *fugtin* (21), *fiugta* (60), *thag* (83), *tobrogte* (90), *magte* (97).

Deze hoeveelheid leenvormen in *Fon alra Fresena fridome* staat in geen verhouding tot dergelijke vormen in de andere teksten in de Hunsingoër Handschriften. Het kan niet anders of ze geven aan dat de auteur beïnvloed was door en derhalve bekend met het lezen en/of horen van poëzie uit de literair-culturele ruimtes die de Friese landen omsloten. Het gedicht dateert uit het eind van de lange dertiende eeuw en die datum werpt een heel ander licht op mijn conclusie dat de schrijver ervan onder invloed stond van buitenlandse dichtelijke tradities dan Popkema erop laat schijnen. Niet eerder was deze vroege niet-Friestalige invloed in dit gedicht en daarmee op het Friesesignaleerd.

Popkema eindigt z’n bespreking met het opzijschuiven van mijn desiderata voor een betere bestudering van de culturele context waarin het Oudfries als geschreven taal naar voren kon komen en berijdt daarin voor de tweede maal z’n stokpaardje: er moest eerst maar eens een Oudfries woordenboek komen en ook graag een Oudfriese syntaxis, als het even kan. Ofschoon ik de laatste ben die de wenselijkheid van zulke werken zou willen bestrijden, lijkt me de verwezenlijking van mijn wensen meer binnen ons bereik te liggen dan die van Popkema. Popkema wekt met zijn suggestie, en

21. Zie Bremmer, ‘Old Frisian *fule* and *felo* “much, many”’.

eigenlijk met zijn hele recensie, bij mij de indruk dat hij de cultuur-historische benadering van mijn boek niet op waarde weet te schatten, en dat vind ik jammer.

In de laatste alinea van zijn bespreking komt Popkema tot een eindoordeel. Weliswaar vindt hij dat ik knap en overtuigend heb laten zien hoe het schrift in de loop van de middeleeuwen Friesland binnendrong en doe ik dat in een genoeglijke stijl en met mooie illustraties, maar als puntje bij paaltje komt had ik wetenschappelijk meer winst moeten halen uit mijn bespreking van de problemen die kleven aan het opkomen van het gebruik van het Fries in juridisch en rechtsbestuurlijk verband. Ik ben volgens hem te vlug geweest en kom met te oppervlakkige verklaringen van sommige van mijn hypotheses. Ik had beter een artikel kunnen schrijven waarin ik de meningen uit het verleden over deze problematiek eens kritisch zou presenteren. Meteen daarop schrijft Popkema echter dat de winst van hoofdstukken 7 en 8 is dat ik met nieuwe argumenten de discussie hierover weer heb aangezwengeld. Dat was nu precies een van de doelen van mijn boek. Ik discussieer graag, maar houd wel van een zakelijk getoonzette discussie. En die heb ik nogal eens gemist in Popkema's reactie.

Recensies zetten je aan het denken, en natuurlijk zijn auteurs gevoelig voor kritiek, ook ik. Toch hoop ik niet alleen zelf mijn voordeel te kunnen doen met de besprekingen en met de lezingen van vanmiddag. Het is mijn wens dat iedereen die hier vanmiddag aanwezig is er profijt van zal hebben. Er zijn zoveel invalshoeken voor de studie van de Friese Middeleeuwen. In één opzicht waren de Friese landen uit die tijd in ieder geval anders dan de hen omringende gebieden: de Friezen spraken en schreven Fries. Wat je ook wilt met die periode, om die taal kun je niet heen!

*Opleiding Engelse Taal en Cultuur/ Nederlandse Taal en Cultuur
Universiteit Leiden*

RECENSIES IN VAKTIJDSCHRIFTEN

- Michel Aaij, *The Heroic Age. A Journal of Early Medieval Northwestern Europe*, Issue 9 (2006) <<http://www.heroicage.org>>.
- Wolfert van Egmond, *Madoc. Tijdschrift over de Middeleeuwen* 19 (2005), 105-07.
- Thomas S.B. Johnston, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 119 (2006), 410-11.
- Erika Langbroek, *Amsterdamer Beiträge zur älteren Germanistik* 62 (2006), 262-67.
- Henk D. Meijering, *Us Wurk* 54 (2005), 196-201.
- Anneke B. Mulder-Bakker, *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 121 (2006), 131-32.
- Brian Murdoch, *Speculum. Journal of Mediaeval Studies* 84 (2006), 1165-66.
- Anne Tjerk Popkema, 'In reaksje op Rolf Bremmer syn *Hir is eskriven*', *It Beaken* 67 (2005), 102-17.
- Wybren Scheepsma, *Tijdschrift voor Nederlandse Taal en Letterkunde* 121 (2005), 186-87.

LITERATUUR

- Rolf H. Bremmer Jr, 'Old Frisian *fule* and *felo* "much, many": an Idiosyncrasy in Germanic and Frisian Perspective', *NOWELE* 46-47 (= Festschrift Barnes) (2005), 31-40.
- Wybren Jan Buma, Pieter Gerbenzon en Martina Tragter-Schubert, *Codex Aysma. Die altfriesischen Texte herausgegeben und übersetzt* (Assen en Maastricht 1993).
- Michael Clanchy, *From Memory to Written Record. England 1066-1301*, 2nd ed. (Oxford 1993).
- D.R. Ehmck en W. von Bippen, *Bremisches Urkundenbuch*, 5 dl. (Bremen 1873-1902).
- E.G. Ehrentraut, *Friesisches Archiv*, I-II (1849-1854; repr. Wiesbaden 1968).
- Pieter Gerbenzon, *Excerpta legum. Onderzoekingen betreffende enkele Friese rechtsboeken uit de vijftiende eeuw* (Groningen en Djakarta 1956).
- Pieter Gerbenzon, 'Bijdrage tot het bronnenonderzoek van *Haet is riocht*', *Us Wurk* 20 (1971), 1-18.

- Pieter Gerbenzon, ‘*Haet is Riocht? (What is Law?): An Old Frisian Introduction to Jurisprudence, Related to *Elegantius in iure diuino**’, *Bulletin of Medieval Law* N.S. 1 (1971), 83-86.
- D.J. Henstra, ‘De eerste optekening van de algemeen-Friese Keuren’, *It Beaken* 64 (2002), 99-128.
- Bert Looper, “‘Ta in better begryp”. Latyn en folkstaal yn de oarkonden út de Fryske lannen tusken Fly en Wezer’, *It Beaken* 46 (1984), 1-14.
- H.D. Meijering, ‘De Zeven Zeelanden. Het Traktaat en de traditie’, in H.D. Meijering e.a., red., *Studia Frisica in memoriam Prof. Dr. K. Fokkema 1898-1967 scripta* (Groningen 1969), 100-111.
- Robert Peters, ‘Die westfälischen Texte des 13. Jahrhunderts’, in *Vulpis adulatio. Festschrift für Hubertus Menke zum 60. Geburtstag* (Heidelberg 2001), 591-601.
- Robert Peters, ‘Variation und Ausgleich in den mittelniederdeutschen Schreibsprachen’, in *The Dawn of the Written Vernacular in Western Europe*, ed. Michèle Goyens en Werner Verbeke (Leuven 2003), 427-40.
- Robert Peters, ‘Mittelniederdeutsche Schreibsprachen im Weserraum’, *Niederdeutsches Jahrbuch* 127 (2004), 23-44.
- G. Rühning, *Urkundenbuch von Jever und Knipphausen* (Oldenburg 1932).
- Remi van Schaik, *Walfridus van Bedum. Een duizend jaar oude Groninger overlevering* (Groningen 1985).
- Johanneke Sytsema, *De 17 Keuren en de 24 Landrechten in de Ommelander Rechtshandschriften* (Amsterdam 1998).
- Oebele Vries, ‘*Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal*’. *De verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Ljouwert 1993).
- Oebele Vries, ‘Die Verdrängung des Altfriesischen als Schreibsprache’, in Horst H. Munske, red., *Handbuch des Friesischen / Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001), 606-13.
- Oebele Vries, ‘Een afwisselend taallandschap’, in Egge Knol e.a., red., *Hel en hemel. De Middeleeuwen in het Noorden* (Groningen 2001), 196-205.
- Oebele Vries, ‘Op it mêd’, *Us Wurk* 52 (2003), 164-65.
- R. Wilmans, *Westfälisches Urkunden-Buch, III* (Münster 1871).